

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПЕТРЕНКО ЄВГЕН ДЕМ'ЯНОВИЧ

ПЕРЕСЕЛЕННЯ КОЗАКІВ І СЕЛЯН УКРАЇНИ НА КУБАНЬ
(1792 - 1917)

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ - 1997

00751973 (W)

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор В.Г.Сарбей

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Мицик Юрій Андрійович;

кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник
Кот Сергій Іванович

Провідна установа - Київський національний університет ім.Т.Шевченка

Захист відбудеться "26" *червня* 1997 р. о *14*.. годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д50.17.01 для захисту дисертацій в
Інституті історії України НАН України за адресою: 252001, Київ-1, вул.
М.Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України
НАН України (адреса: 252001, Київ-1, вул. М.Грушевського,4).

Автореферат розіслано "23" *травня* 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

Н.А.Шип

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Актуальність дослідження. Вибір теми обумовлений тим, що незважаючи на значну кількість праць про міграційні рухи, і, зокрема про заселення Кубані, до цього часу не було цілісної, як в теоретичному, так і в конкретно-історичному плані праці про переселення українських козаків і селян на Кубань з кінця XVIII - до початку XX ст.

Проблема міграції українського населення на Кубань являє великий інтерес з наукової і практичної точок зору. З науково-пізнавальної точки зору важливо прослідкувати причини і процеси переселення, розселення і зростання українського населення, його роль в освоєнні та економічному розвитку Кубані. Значимість проблеми міграції українців на Кубань у дореформений і пореформений періоди визначається й тим, що вона є предметом пильного вивчення історії, історичної географії, демографії, етнографії, економічної статистики, мовознавства та інших наук.

Крім того, звернення до проблеми переселення українців на Кубань актуальне з огляду на процеси державотворення, національного відродження, зростання зацікавленості громадськості історією України в цілому та історією міграційних процесів і зокрема осмисленням ролі українців у заселенні та освоєнні цього краю.

Ступінь дослідженості теми дисертації. З одного боку, проблеми, пов'язані з переселенням українських козаків і селян на Кубань, в тій чи іншій мірі розглядали майже всі дослідники історії Кубані, починаючи з 20-х років XIX ст. З другого боку, є лише окремі наукові статті, присвячені цій проблемі. Таке становище не відповідає значущості теми для історії України. До питань, які традиційно привертали увагу дослідників, можна віднести декілька головних: причини (переважно військово-політичні) переселення, хід переселення, чисельність переселенців, розміщення та умови існування мігрантів на нових місцях.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Кубанські історики першої половини і середини XIX ст. (Я.Г.Кухаренко, І.Д.Попко)(1) вбачали причини переселення українських козаків на Кубань з "милости цариці-матери". Дослідники розглядали переселення у відриві від аналізу соціально-економічного становища в Україні і в цілому в Росії.

Якісні зміни у вивченні міграційних процесів на Кубань відбулися у другій половині XIX - на початку XX ст. Переселенський рух на Кубань у 1792-1860 рр. вперше був серйозно досліджений Ф.А.Щербининою(2). Вчений, широко використавши у роботі матеріали архіву Кубанського козацького війська, дійшов висновку, що однією з головних причин переселення Чорноморського війська на Кубань була "хиткість прав чорноморців на забузькі землі", побоювання, що й з їхніми землями за р.Бугом "влада і поміщики можуть учинити так, як з запорізькими мастностями".

Наприкінці XIX - на початку XX ст. з'являється низка праць відомих вчених Ю.Є.Янсона, О.А.Кауфмана, І.Л.Ямзіна(3), в яких досліджується розмір селянських наділів, рівень забезпеченості селян землею, необхідною для задоволення потреб селянської сім'ї та сплати податків, поглиблення кризи екстенсивних форм господарювання та вплив зазначених факторів на зростання переселенського руху.

Цікаві дослідження з теми, що розглядається, належать українським історикам М.М.Аркасу, А.Ф.Кашенку, Д.І.Яворницьком(4). На думку дослідників, прагнення російського дворянства заволодіти широкі степові простори запорізьких земель не залишало місця чорноморцям у своєму благодатному краї. Але й касувати Чорноморське військо російський уряд не міг, бо колишні запорожці хутко поповнили б невідвладну Росії Задунайську Січ. Вижити, як військо, чорноморці могли лише ставши живим кордоном проти горців на неосвоєних землях Кубані.

Радянська історіографія не займалася безпосередньо розробкою проблеми переселення українських козаків і селян на Кубань. Тому за останні десятиріччя з'явилося тільки декілька монографій, що в тій чи іншій мірі

торкалися різних аспектів цього переселенського руху, а також статей, які досліджували процес заселення та етнічний склад населення Кубані. Серед цих наукових праць вирізняється робота В.А.Голобуцького(5). Вчений розглядає переселення Чорноморського козацького війська з-за Бугу на Кубань, ставлення різних соціальних груп до переселення, статистичні дані про переселенців, дає соціальну характеристику козацького господарства в Чорномор'ї (північно-західна частина Кубані).

Грунтовно дослідили економічне становище селянства в Україні і таким чином розкрили головні причини переселень українських козаків і селян в кінці XVIII - першій половині XIX ст. вчені-історики І.О.Гуржій, Т.І.Лазанська, О.І.Путро(6).

Праці А.С.Бежковича і Л.Н.Чижикової(7) цінні тим, що розкривають історію заселення та етнічний склад населення Кубані. А.С.Бежкович, проаналізувавши заселення Кубанської області, приходять до висновку, "що аж до першої світової війни на Кубані дійсно переважали українці".

Про те, що тема переселень з України на окраїни Російської імперії в пореформений період ще далеко не вичерпана, свідчать праці М.А.Якименка(8). Вчений розглядає економічні основи аграрних міграцій з України, особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві України як фактору формування переселенських настроїв серед селянства і приходять до висновку, що "прагнення селян переселитися на нові місця... зумовлювалося цілим комплексом факторів, які зводилися загалом до їх економічного становища".

Окрему групу досліджень переселенського руху з України на Кубань складають праці українських вчених в діаспорі.

В "Енциклопедії Українознавства"(9) В.Кубійович, узагальнюючи відомості стосовно переселення українських козаків і селян на Кубань з кінця XVIII до 1917 р., поряд з іншими дослідниками підкреслює той факт, що у 1860 р. на час об'єднання Чорноморського і частини Кавказького лінійного

військ у новостворене Кубанське козацьке військо населення Чорноморії нараховувало 189000 осіб "майже самих українців".

Ряд дослідників у діаспорі, такі як: Н.Король, Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний(10) приділяють у своїх працях увагу тим чи іншим аспектам проблеми переселення та освоєння українцями Кубані.

З праць українських істориків суверенної України (з 1991 р.) слід відзначити монографію Я.В.Бойка(11), яка цікава для нас тим, що розглядає спільні з нашим дослідженням регіони виходу переселенців, соціально-економічні причини селянських міграцій, переселенську політику російського уряду, а також нариси з історії українців Кубані Д.Д.Білого(12), де автор розглядає процес переселення українських козаків і селян на Кубань.

Об'єктом дослідження є процес міграції українських козаків і селян на окраїни Російської імперії у всіх його складових.

Предметом дослідження є причини і хід міграції, розміщення переселенців, процес заселення Кубані українськими козаками і селянами, їх закономірності та особливості, динаміка зростання чисельності українського населення краю, участь українців в економічному освоєнні Кубані, суть протиріч між корінним населенням (козаками) та іногородніми (переселенцями не військового стану, що мешкали на військовій території).

Регіоном дослідження є Кубань, територія в північно-західній частині Кавказу, яка включає в себе степовий простір, розташований на північ від вододілу р.Кубані. Раніше (1792-1860 рр.) ця територія складала адміністративно-територіальну одиницю: Землю Чорноморського війська і частину земель Кавказького козацького війська. До того ж, у склад Кубані входить гірська частина, розташована на південь від вододілу р.Кубані до Чорного моря - так зване Закубання. У 1896-1917 рр. територія Кубані складалася з Кубанської області, що включала степову частину по правий бік р.Кубані і гірську частину по лівий бік р.Кубані. Вся смуга узбережжя Чорного моря, від Анапи до Гагри, складала Чорноморську губернію.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють кінець XVIII, XIX і початок XX ст., тобто період з початку заселення Кубані у 1792 р. першими переселенцями з України - козаками Чорноморського Ейська - до ліквідації Російської імперії у 1917 р. Автор виходив з того, що період 1792-1917 рр. в історії українського переселенського руху є якісно новим і набуває особливого значення в дослідженні проблеми міграції.

Визначення часових координат праці вимагає і проведення періодизації переселенського руху українських козаків і селян на Кубань. Разом з іншими дослідниками Кубані автор виділяє два етапи переселенського руху: перший - 1792-1861 рр. - військово-козацький, другий - 1861-1917 рр. - вільної аграрної міграції.

Метою дослідження є виявлення головних тенденцій, що відбувалися в період міграції українських козаків і селян на Кубань у 1792-1917 рр., вивчення соціально-економічних процесів як регіону виходу населення, так і регіону його розміщення. При цьому головна увага зосереджена на вирішенні таких завдань:

- розкрити колоніальну політику царизму та його роль в організації переселення українських козаків і селян на Кубань;
- виявити соціально-економічні та військово-політичні причини міграції населення України в дореформений і пореформений періоди;
- визначити початок і форми переселення на Кубань;
- проаналізувати співвідношення військово-козацької і народної колонізації Кубані;
- показати національний склад населення Кубані протягом 1792-1917 років;
- розглянути роль українських переселенців у заселенні та освоєнні Кубані;
- розкрити станові протиріччя між іногороднім населенням і козаками та їх наслідки;

- з'ясувати, чому український національний рух на Кубані не набув великого поширення.

Методична і теоретична основи дисертації ґрунтуються на принципах діалектики й історизму. Підхід до розгляду суспільних процесів здійснюється з метою розкриття закономірностей їхнього розвитку в тому вигляді, в якому вони відбувалися в дійсності, в реальному часі. Основні методи дослідження - проблемно-хронологічний, порівняльний та аналітичний: події і явища аналізуються в їх порівнянні, послідовності зміни в ході історичної еволюції.

Теоретичною основою дослідження насамперед стали положення, які містяться в працях відомих представників ряду наукових спеціальностей (істориків, етнографів, демографів) А.С.Бежковича, А.В.Бойка, Я.В.Бойка, В.О.Голубуцького, В.П.Громова, І.О.Гуржія, В.М.Кабузана, О.А.Кауфмана, П.П.Короленка, Н.Короля, М.Н.Лещенка, Т.І.Лазанської, Ф.Є.Лося, Л.В.Македонова, Л.М.Мельникова, І.Д.Попка, В.О.Потто, О.Погребинського, О.П.Пронштейна, О.І.Путро, Н.Стороженка, А.В.Фадєєва, Є.Д.Феліцина, С.А.Чекменьова, Ф.А.Щербини, І.Л.Ямзіна, Ю.Є.Янсона, М.А.Якименка, В.К.Яцунського.

Джерельна база дослідження складається з архівних і друкованих документів. До архівних матеріалів належать документи Центрального державного історичного архіву України в м.Києві (ЦДІА України). Особливий інтерес серед фондів архіву для нас мають документи Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора 1796-1916 рр. (Ф. 442), матеріали фонду Святополка-Мирського Д.І. 1843-1898 рр. (Ф. 2056), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (Ф. 1191), Слобідсько-Українського губернатора (Ф. 1958), Харківського намісницького правління, (Ф. 1709), Катеринославського намісницького правління (Ф. 209).

У Державному архіві Краснодарського краю (ДАКК) зосереджена більшість з документів, що дійшли до нас і розкривають процес переселення та освоєння Кубані українськими козаками і селянами в кінці XVIII - на

початку ХХ ст. Найбільшу цінність серед матеріалів ДАКК становлять документи Канцелярії кошових і військових отаманів Чорноморського козацького війська 1783-1870 рр. (Ф. 249), Канцелярії на гальника Кубанської області і Наказного отамана Кубанського козацького війська 1870-1917 рр. (Ф. 454), Військової канцелярії Чорноморського козацького війська 1794-1842 рр. (Ф. 250), Військового правління Кубанського козацького війська, 1842-1888 рр. (Ф. 252), Військового штабу Кубанського козацького війська 1871-1917 рр. (Ф. 396), Переселенського комітету Чорноморського війська (Ф. 345).

Матеріали Кримського районного архіву ЗАГСу Краснодарського краю дозволяють простежити за становищем переселенців у Закубанні, безпосередньо в місцях їх поселення. Записи в метричних книгах станиць Натухасвського військового округу (Кримській, Неберджаєвській, Нижньо-Баканській) дають змогу виявити демографічну ситуацію конкретно по кожній станиці, і навіть сім'ї, з часу заснування станиць у 1862 р. до 1920 р.

З опублікованих документів найбільшу цінність для нас має Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ), яке містить важливі укази, що стосуються Чорноморського, Катеринославського, Усть-Дунайського Буджацького, Азовського, Кубанського козацьких військ, переселення колишніх реєстрових козаків з України на Кубань, подальшого вільного переселення українців (у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.) і положення мігрантів (іногородніх) в Кубанській області.

Поміж надрукованих джерел, в яких містяться узагальнюючі статистичні відомості, слід виділити перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. і сільськогосподарський перепис населення 1916-1917 рр.

Тритомне зібрання історичних матеріалів з історії Кубанського козацтва І.І.Дмитренка дає можливість на фактичному матеріалі прослідкувати всі колізії переселення Чорноморського війська і перші роки його існування на Кубані.

Значна кількість фактичного матеріалу, статистичних даних по народонаселенню Кубані, чисельності переселенців, козаків та іногородніх в Кубанській обл. була опублікована центральним статистичним комітетом та істориками-краєзнавцями Ф.А.Щербиною, І.І.Дмитренком, С.Д.Феліциним, І.В.Бентковським, П.П.Короленком в таких серійних виданнях, як: "Кубанский сборник", "Киевская старина", "Кубанский календарь", "Памятная книжка Кубанской области", "Кавказский календарь".

Праці Статистичного бюро Полтавського губернського земства дають наочне уявлення про ставлення законодавства, адміністрації, преси і Полтавського земства до переселенського питання за період з 1894 по 1901 рр.

З публікацій радянських часів слід відзначити матеріали Загальносоюзного перепису населення 1926 р. та збірники документів і матеріалів з історії селянського руху в Україні середини XVIII - 1861 р.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

1. Вперше в історичній літературі проблема переселення та освоєння Кубані українськими козаками і селянами, що в дореформений і пореформений періоди (1792-1917 рр.) склали найбільшу етнічну спільноту Кубані, стає предметом спеціального комплексного дослідження.

2. Аналізується широке коло спеціальних робіт з історії українського козацтва, селянства, переселенського руху, в результаті чого автор доходить висновку, що історіографія питання фрагментарна і розрізнена, оскільки спеціально воно в зазначеній постановці не розглядалося.

3. Автор зробив спробу по-новому осмислити окремі теоретичні положення, що склалися в історичній літературі, переглянути стереотипні оцінки історії переселення і освоєння Кубані українцями.

4. Узагальнюється й систематизується попередній досвід вивчення міграції українських козаків і селян на Кубань як першооснови і вирішальної сили в заселенні та господарському освоєнні незаселеного краю.

5. Переселення на Кубань досліджується як одна із складових широкого й чисельного переселенського руху українців переважно на окраїни Російської імперії, а Кубань розглядається як регіон, що має специфічні риси соціальної структури населення.

6. Новим і самостійним дослідженням є аналіз проблем, пов'язаних з формами й особливостями переселення і розміщення мігрантів у дореформений і пореформений періоди, із встановленням динаміки приросту українського населення Кубані протягом 1792-1917 рр.

7. Автором докладно розглядається весь комплекс причин переселення українських козаків і селян, а також урядова політика з питань заселення та господарського освоєння Кубані.

8. Розкривається роль військово-козацької і народної міграції українських козаків і селян на Кубань.

9. Переосмислюється значення колонізації Кубані, як єдиного в своєму роді регіону поселення сотень тисяч українських козаків.

10. Простежується політика царизму щодо знесення українського козацького стану, видалення з України більшості козацьких військових формувань.

11. Подається склад переселенців Чорноморського, Усть-Дунайського Буджацького, Катеринославського та Азовського козацьких військ, що мігрували на Кубань.

12. Простежується використання імперським урядом Росії українських козаків як першопрохідців на неосвоєних землях у важких природних, економічних і військових умовах.

До наукового обігу вперше вводиться значна кількість документів, в т.ч. архівних, які раніше не використовувалися. Вони дозволяють оцінити всю складність освоєння Кубані та вирішальну роль українських козаків і селян у цьому процесі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її фактичний матеріал, наукова інтерпретація і висновки можуть бути використані при

розробці широкого кола проблем з історії України кінця XVIII - початку XX ст., українського козацтва, переселенського руху козаків і селян з України на Кубань, українсько-російських відносин; при підготовці узагальнюючих наукових робіт, підручників, популярних нарисів, укладенні вузівських та шкільних програм, лекційних курсів. Фактичний матеріал придатний для краєзнавчої роботи, зокрема, в Полтавській, Чернігівській, Харківській, Київській, Кіровоградській, Одеській, Дніпропетровській областях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації доповідалися автором на ряді наукових конференцій (міжнародній, республіканських і регіональних). Результати дослідження знайшли відображення в семи публікаціях. Матеріали дисертації використовувалися автором у практичній роботі з офіцерами збройних сил України та членами громадської організації "Українське козацтво". Дисертація обговорювалася на засіданні відділу історії України XIX - початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Вона складається із вступу, двох розділів, висновків, приміток, списку використаних джерел та літератури і таблиць. Обсяг дисертації 184 сторінки.

Основний зміст дисертаційного дослідження

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертаційної роботи та її актуальність, визначено об'єкт, предмет, географічні і хронологічні рамки дослідження, сформульовано його мету і завдання, означено методичну та науково-теоретичну основу дисертації, її наукову новизну, практичне значення та апробацію, сформульовано стан наукової розробки теми та її джерельної бази.

У розділі I "Переселення українських козаків і селян на Кубань (1792-1861 роки)", що складається з таких параграфів: "Соціально-економічні та військово-політичні передумови міграції українських козаків і селян на Кубань"; "Організоване переселення українських козацьких формувань

(кінець 18 - середина 19 ст.); "Масове переселення осіб козацького стану з України на Кубань"; "Соціально-економічні та військово-політичні наслідки переселення українських козаків і селян на Кубань" розглядається криза феодальних форм господарювання в Україні, що вела, з одного боку, до скорочення козацьких і селянських наділів, зростання малоземелля і безземелля, а з другого - до збільшення повинностей, які вони виконували. Підупале господарство не забезпечувало селянській сім'ї прожитковий мінімум і сплату податків. У свою чергу, скорочення податкових надходжень породжувало хронічну недоїмковість і подальше зубожіння селянства. Малоземелля змушувало козаків і селян розорювати всі більш-менш придатні для землеробства землі, вдаватися до оренди та відходництва і нарешті, як на крайню міру, зважуватися на переселення. (Дис.- С.37-45).

В той же час відсутність юридично закріпленої за Чорноморським козацьким військом землі породжувала невизначеність, соціальну напругу, послаблення господарської забезпеченості козацтва і значною мірою відбивалося на його настроях і босздатності.

Поглиблення економічної кризи викликало загострення проблем соціальних і змушувало російський уряд шукати вихід у масовому виселенні українських козаків і селян на окраїни імперії, і зокрема, на Кубань, використовуючи їх одночасно як знаряддя своєї колоніальної, загарбницької політики.

Організоване переселення українських козацьких формувань на Кубань відбувалося протягом 1792-1865 рр. Після розгрому О.Суворовим ногайської орди в Кубанських степах і виселення решти її на Південний Урал територія степового Прикубання на початку 90-х років XVIII ст. стала безлюдною. Згідно указів Катерини II від 30 червня і 1 липня 1792 р., Чорноморському війську передавалися у вічне володіння Фаногорійський півострів і землі на правому боці Кубані. Чорноморці здійснили переселення з-за Бугу на Кубань чотирма групами і двома шляхами: морем на човнах і суходолом на конях і підводах.

"Переселення в обох випадках носило масовий характер, і в російській історії... не було ще випадку подібних масових переселень".

Перша група чорноморців у кількості 4000 козаків прибула морем на Тамань 21 серпня 1792 р. Протягом 1792-1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселилося 18171 особа об.ст. Згодом поступово підійшло ще 7000 сімейних і безсімейних козаків, що загалом складало більш 25000 осіб об.ст. (Дис.- С.45-51).

Другим масовим виходом із Слобідсько-Української губернії на Кубань стало переселення на Кавказьку лінію, з дозволу російського уряду, в 1801-1804 рр. 3655 осіб чол. ст. колишніх Катеринославських козаків, які заснували на місці поселення 5 станиць і склали Кавказький козацький полк. (Дис.- С.51-53).

Протягом 1807-1810 рр. з України на Кубань переселилося 662 особи об.ст. скасованого Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. (Дис.- С.53-55).

Окрему групу переселенців у Чорноморію склали козаки Задунайської Січі, що тікали з Туреччини чи прямо в Чорноморію чи в Усть-Дунайське Буджацьке або Бузьке військо, з яких потім переходили в Чорноморське військо. У держархіві Краснодарського краю нам вдалося знайти відомості на переселення 162 задунайських запорожців, які згідно розпорядження властей були розселені по декілька осіб по всій Чорноморії. (Дис.- С.55-57).

Останнім актом зорганізованого урядом переселення з України на Кубань козацьких формувань став перехід у 1862-1866 рр. в Закубання 1117 сімей Азовського козацького війська. (Дис.- С.57-61).

Таким чином, Кубанське військо - останній загін запорізького козацтва, єдина формація українського козацтва, яка залишилася до кінця існування російського самодержавства, увібрало в себе з України 38824 особи об.ст. Чорноморського, Катеринославського, Усть-Дунайського Буджацького, Азовського козацьких військ і козаків Задунайської Січі(13).

переселених в процесі військово-козацької колонізації Кубані в організованому порядку з відома і при підтримці російського уряду.

У 1809-1811 рр. російський уряд вдається до масового переселення осіб козацького стану з України на Кубань, викликаного гострою потребою Чорноморського війська в людях для відбування військової повинності на кордоні та освоєння степових просторів Прикубання. Загалом з 1809 по 1811 рр. з Полтавської і Чернігівської губ. в Чорноморію переселилося 41635 осіб об.ст. (Дис.- С.61-65).

У 1820 р. знову виникло питання про переселення в Чорноморію. Причиною переселення було прагнення російського уряду "вислати з Малоросії волелюбний елемент, що розчарувався у своїх сподіваннях" на повернення колишніх прав і вольностей за швидке сформування козаками 15 полків у 1812 р. Матеріали ДАКК за червень 1826 р. містять відомості про переселення з 30 серпня 1821 р. по 17 серпня 1825 р. на Кубань 53072 осіб об.ст. (14). (Дис.- С.65-68).

Протягом 1832-1837 рр. при активному сприянні російського уряду з України в Закубання було переселено біля 3000 осіб об.ст. анапських поселенців та у 1834-1845 рр. - 185 відставних козаків і солдат з числа українських козаків.

У 1848-1849 рр. відбулося нове масове переселення козаків з Полтавської, Харківської і Чернігівської губ. на Кубань, зумовлене високою смертністю серед населення Чорноморії, нестачею козаків для несення військової служби та робочих рук для освоєння земель. За два роки загалом перейшло в Чорноморію 14227 осіб об.ст. (Дис.- С.74-75).

У 1858-1859 рр. в горішніх станицях Східного Закубання поселено близько 7300 осіб об.ст. українських поселенців, а в 1864 р. на узбережжі Чорного моря 600 міщан з міста Миколаєва. У кінці XVIII - першій половині XIX ст. відбувалась і стихійна міграція козаків і селян з України на Кубань або з дозволу влади, або у формі стихійних чи організованих втеч.

Таким чином, протягом 1809-1864 рр. на Кубань організовано за розпорядженням російського уряду було переселено 120019 осіб об.ст. українських козаків і селян(15).

Вагомими були соціально-економічні та військово-політичні наслідки переселення українських козаків і селян на Кубань у дореформений період. Соціальний склад населення Чорномор'ї визначався структурою переселенців. Найбільшою становою групою були козаки. Відбувався також постійний процес виділення служивого дворянства, яке прагнуло отримати права спадкового дворянства. Третьою за чисельністю становою групою в Чорномор'ї, після козаків і дворян, було духовенство, яке у дореформений період складало переважно вихідці з козацького середовища. Невеличку групу в 1858 р. становили кріпаки - 524 особи об.ст. і відставні солдати - 144 особи. За національним складом Чорномор'я являла собою суцільну масу українського населення. (Дис.- С.78-80).

Про розшарування, яке посилювалося в середовищі козацтва, свідчить, зокрема, розвиток хуторського господарства. Чисельність хуторів, що, як правило, належали заможним козакам, постійно зростала. У 1802 р. їх було 1760, а в 1860 р. число їх досягло 3520. (Дис.- С.79).

З початком заселення Кубані майже одночасно стали виникати і розвиватися два види господарської діяльності: господарство військове і козацьке, приватне. Військове господарство складалося з таких галузей, що в першу чергу давали кошти на суспільні потреби. Такими були рибальські заводи, яких у 1823 р. нараховувалося 45, і солепромисловість. Згодом у війську виникли цегляний, кінний, вівчарний заводи, суконна фабрика та військова друкарня. Між галузями приватного господарства протягом всього дореформеного періоду перше місце займало тваринництво, всі види якого - коневодство, вівчарство, розведення великої рогатої худоби - складало головне багатство краю. Землеробство виконувало допоміжну функцію і мало суто споживчий характер. У 1830 р. рілля разом із садибами і вигонами складала лише 6,2% загальної площі землі. Ремісництво в Чорномор'ї було

слабо розвинуте. У 1857 р. рахувалося всього 1020 ремісників. У цьому ж році у війську рахувався 201 завод, в тому числі олійницьких заводів - 113, цегляних - 45, шкіряних - 32, гончарних - 5, салотопних - 5, броварних - 1. З перших років поселення чорноморців на Кубані розвивалась мінова торгівля з горцями. В 40-х роках XIX ст. в Чорномор'ї було 7 мінових дворів і щорічно відбувалося біля 30 ярмарок. (Дис.- С.80-84).

Соціально-економічний розвиток Кубані в дореформений період відбувався в складних військово-політичних умовах. Ствердження Росії на Кавказі проходило в гострій боротьбі з Туреччиною, Іраном і західноєвропейськими державами, які постійно втручалися в політичну боротьбу в цьому регіоні. З початку свого існування на Кубані Чорноморське військо брало участь майже у всіх війнах, які вела Росія в кінці XVIII - першій половині XIX ст., починаючи з походів у Польщу (1794 р.) і Персію (1796 р.) і, кінчаючи Кримською війною (1853-1856 рр.). Крім того, чорноморці змушені були брати участь у нескінченних походах і битвах із закубанськими горцями протягом майже півстолітньої Кавказької війни. До того ж, на них лежав їх постійний обов'язок по охороні кордону вздовж р.Кубані.

У розділі II "Міграції українських козаків і селян на Кубань (друга половина XIX - початок XX ст.)", що складається з таких параграфів: "Економічні основи міграції українських козаків і селян з України на Кубань у період утвердження капіталістичних (ринкових) відносин"; "Міграції українських козаків і селян на Кубань та їх особливості"; "Соціально-економічні і політичні наслідки переселення українських козаків і селян на Кубань" розглядається економічне становище козаків і селян України другої половини XIX - початку XX ст. Воно визначалося тим, що за цей період відбувалося повсюдне скорочення земельних наділів при природному збільшенні населення. Платежі і повинності не відповідали прибутку селянського господарства, надільні землі не відповідали потребам двору та робочим силам сім'ї при існуючій системі господарства. Крім цього, оранка

земель дійшла до крайніх меж, що привело до значного скорочення випасів і зменшення тваринництва, а це в свою чергу - до падіння продуктивності селянських надільних земель. Оренда землі набула широкого розвитку, ціни на землю настільки зросли, що стали не під силу малозабезпеченим категоріям селянства. До того ж, високі ціни на землю давали можливість купувати земельні наділи незначній частині заможного селянства. Заробітки при зниженні оплати праці не давали належної підмоги в господарстві. Нарешті, неможливість забезпечити сім'ю продовольством, утримати господарство на відповідному рівні, сплатити податки і недоїмки - все це разом взяте штовхало частину селян і козаків на переселення з України в інші регіони Російської імперії і, зокрема, на Кубань, тобто в Кубанську обл. і Чорноморську губ. (Дис.- С.89-100).

З розвитком капіталізму міграційні процеси в Російській імперії посилились і набули нового характеру. Якщо на першому етапі переселення козаків і селян з України на Кубань відбувалося внаслідок ініціювання його самодержавством і було пов'язане з прагненням використати військові козацькі формування для колонізації цих земель, то другий етап визначався самостійною міграцією населення. Їх прагнення до переселення були спричинені головним чином економічними, а не військово-політичними факторами.

Після реформи 19 лютого 1861 р. російський уряд в масштабах держави тривалий час негативно ставився до селянських переселень, але на Кубані він змушений був ще деякий час докладати зусилля, аби залучити переселенців з усієї імперії і, зокрема, з України, для колонізації Закубанських земель. Планомірне і широкомасштабне заселення Закубанських станиць на Західному Кавказі почалося ще в 1858 р., проте можливості для швидкого освоєння цих земель відкрило "Положення про заселення передгір'їв західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії" від 10 травня 1862 р. Положення вносило істотні зміни в землеустрій Кубанського козацтва: допускалася приватна власність на

землю і поселення осіб некозацького стану на військових землях, що дало поштовх до початку масового переселення на Кубань. За 5 років, з 1861 по 1865 рр., в Закубанні поселено до 16 тисяч сімей, себто майже стільки, скільки вимагалося положенням 10 травня 1862 р. (16). (Дис.- С.100-105).

Законом від 29 квітня 1868 р. переселенцям на території всіх козацьких військ було надане право селитися і набувати власність в землях козацьких військ, не питаючи на те дозволу ні військового керівництва, ні станичної громади. Отримавши можливість жити осіло в Кубанській області, селяни тисячами рушили на Кубань, і протягом 15 років загальна їх кількість в області зросла до 250000 осіб. (Дис.- С.106-107).

Протягом 1876-1893 рр. лише з Полтавської губ. в Кубанську обл. і Чорноморський округ переселилося 4641 сім'я або близько 28000 осіб об.ст. українських козаків і селян, що складало біля чверті всіх переселенців з Полтавської губ. за ці роки, причому більше половини всіх переселенців були козаками. (Дис.- С.109-110).

Потік переселенців в Кубанську обл. і Чорноморський округ з кожним роком збільшувався. У 1861 р. в Кубанській обл. при населенні 393081 особа об.ст. іногородні налічували 5243 особи об.ст., а в 1874 р. серед всього населення області, що становило 795260 осіб об.ст., їх вже нараховувалося 110812 осіб об.ст. З 1874 р. по 1896 р. іногороднє населення області збільшилося майже у 6,5 разів, в той час, як козацьке населення за той же період часу збільшилося лише у 1,5 раза. На початку 1897 р. іногороднє населення області майже зрівнялося за кількістю осіб з козацьким населенням Кубанської області.

За переписом 1897 р. в Кубанській обл. мешкало 1923419 осіб об.ст. Іногородні, що переселились з України на Кубань, нараховували 377340 осіб об.ст., в тому числі: 114618 осіб з Харківської губ., 89769 осіб з Полтавської губ., 66014 осіб з Катеринославської губ., 44598 осіб з Чернігівської губ., 21815 осіб з Таврійської губ., 18809 осіб з Херсонської губ., 18678 осіб з

Київської губ., 2583 особи з Подільської губ., 456 осіб з Волинської губ. (Дис.- С.111).

За місцем походження все іногороднє населення Кубанської обл., що складало 835507 осіб об.ст. (крім імігрантів з іноземних держав), розподілялося таким чином: з 9 губерній України переселилося 377340 осіб об.ст., або 45,16%, з 41 губернії Росії - 354982 особи об.ст., або 42,48%, за походженням з Кубанської обл. і Чорноморської губ. було 87688 осіб об.ст., або 10,49%, решту переселенців складали вихідці з різних національних регіонів Російської імперії. Але якщо врахуємо відсоток українців у таких змішаних в етнічному плані губерніях і областях як Воронежська, Курська, Донська, Бесарабська, Люблінська, Ставропольська, то отримаємо такі дані: 60,3% переселенців - українці, 37,9% - росіяни, 1,8% - переселенці з національних околиць Російської імперії(17). Це помітно міняє кількість іногороднього українського населення Кубані в кінці XIX ст. (Дис.- С.111-113).

За рідною мовою українці на Кубані складали 49,1%, росіяни - 41,1%. Проте розподіл за рідною мовою не дає правдивого уявлення про національний склад населення Кубані.

Згідно загальносоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. українців на Кубані налічувалось 1644518 осіб об.ст., або 49,2%, росіян - 1428587 осіб об.ст., або 42,7%, тобто і в першій чверті XX ст. українці чисельно складали найбільшу етнічну спільноту Кубані. (Дис.- С.115).

Суттєвими були соціально-економічні і політичні наслідки переселення українських козаків і селян на Кубань. Величезний приплив переселенців радикально змінив обличчя Кубані, перетворивши її на регіон з розвинутим сільським господарством, переробною промисловістю і торгівлею. Переселенці були основним контингентом найманої робочої сили, головними виробниками сільськогосподарської продукції. Крім роботи по найму, значна кількість переселенців займалася хліборобством, орендуючи землю у приватних осіб, у станичних громад або у війська. У кінці XIX ст. у

Кубанській обл. переселенці серед працівників у сільському господарстві склали 73,8%, в промисловості, транспорті, торгівлі - 78,9%. (Дис.- С.117-120).

На Кубані (Кубанська обл. і Чорноморська губ.), що займала площу 87671,5 кв. верст, в кінці XIX ст. земельний фонд складав 9381765 дес. родючої землі. За декілька років активного освоєння цих земель козаки та іногородні перетворили Кубань у важливий регіон імперії по експорту хліба за кордон. (Дис.- С.121).

У зв'язку з масовим припливом переселенців на Кубань і скороченням кількості вільних земель стали загострюватися стосунки між козаками та іногородніми. Останні, на відміну від козаків, як правило, не мали своєї землі і платили за присадибні ділянки посаженню платню, розмір якої зріс за 1870-1889 рр. з 2 до 5 коп. за квадратний сажень і складав 120 крб. за 1 десятину. Між обома основними станами на Кубані - козаками та іногородніми - пролягала глибока економічна і соціальна прірва, хоч обидві групи склалися переважно з українців. Вплив іногородніх, їх роль у житті Кубанської обл. постійно зростали, тому іногородні, обжившись на нових місцях, скося дивилися на основні права господарів краю козаків і не проти були частину цих прав відібрати собі на користь. (Дис.- С.122-127).

Соціально-економічна нерівність між козаками та іногородніми обумовила поступове формування відмінностей в їх політичній орієнтації. Іногородні, як правило, підтримували соціалістів і в своїх вимогах на перше місце ставили аграрне питання. Козаки в більшості підтримували російську партію кадетів і вимагали надати безземельним іногороднім землю з загальнодержавного фонду за межами Кубані.

Ще до початку першої російської революції на Кубані розпочала свою діяльність Революційна українська партія (РУП), що виникла у 1900 р. в Україні, а в серпні 1906 р. було засновано товариство "Просвіта". Активну революційну роботу на Кубані вели члени РУП С.Ерастов, С.Петлюра, І.Ротар, М.Рябовол. Проте станова роз'єднаність, ворожнеча між козаками

та іногородніми, що в більшості також були українцями, перешкождали поширенню українського національного руху на Кубані. Під час революції 1917 р. гострі протиріччя між козаками та іногородніми, що накопичувалися протягом десятиліть, вибухнули з усією силою. (Дис. - С.127-134).

У заключній частині дисертації викладено основні положення, що виносяться автором на захист:

1. Переселення на Кубань українських козаків у кінці XVIII - першій половині XIX ст. було проявом колонізаційної, переселенської політики російського самодержавства, спрямованої на знесення козацтва в Україні і використання його в охороні південних кордонів імперії та освоєнні необхідних просторів Кубані.

2. Козацькі війська змушені були переселятися на неосвоєну і небезпечну у військовому відношенні Кубань, щоб не бути остаточно зліквідованими в Україні.

3. Чорноморське козацьке військо, що протягом 1792-1866 рр. увібрало в себе близько 160000 козаків з України, в неймовірно важких умовах не тільки вистояло в багаторічній Кавказькій війні, а й забезпечило економічний розвиток Кубані.

4. Переселення селян і колишніх реєстрових козаків на Кубань в кінці XVIII - на початку XX ст. було зумовлено також розвитком капіталістичних відносин, загостренням аграрного питання в Україні та наявністю вільних земель на Кубані.

5. Протягом 1792-1917 рр. українці-козаки та іногородні чисельно склали найбільшу етнічну спільноту Кубані.

6. Українські переселенці - козаки і селяни внесли вирішальний вклад в освоєння та господарський розвиток Кубані в кінці XVIII - на початку XX ст.

7. Соціально-економічні і політичні протиріччя між козаками та іногородніми, що в більшості склалися з українців, заважали їх

національній консолідації та підвищенню рівня національної і політичної свідомості.

Примітки

(1)Кухаренко Я.Г., Туренко А.М. Исторические записки о войске Черноморском // Киевская старина.- 1887.- N 3.- С.494-536; N 4 - С.721-746; N 5 - С.125-151; N 6 - С.335-378; Попко І.Д. Черноморские казаки.- СПб., 1858.

(2)Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска.- Екатеринбург, 1910.- Т.І; 1913 - Т.ІІ.

(3)Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах.- СПб., 1877; Кауфман А.А. Переселение и колонизация.- СПб., 1905; Ямзин И.Л. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян.- Киев, 1912.

(4)Аркас М.М. Історія України-Русі.- СПб., 1908; Кащенко А.Ф. Оповідання про Славне Військо Запорозьке Низове.- Катеринослав, 1917; Яворницький Д.І. Українсько-руське козацтво перед судом історії // Україна.- 1991.

(5)Голобуцкий В.А. Черноморское казачество.- Киев, 1956.

(6)Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.- Київ, 1954; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы.- Киев, 1989; Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.- Киев, 1988.

(7)Бежкович А.С. История заселения Кубани // Доклады Географического общества СССР. Отд. этнографии. 1962-1965.- Вып.2.- Л., 1966.- С.26-44; Чижикова Л.Н. Заселение Кубани и современные этнические процессы // Советская этнография.- 1963.- N 6.- С.25-38.

(8)Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.).- Дисс. ... докт. ист. наук.- Полтава, 1988;

его же. Аграрные миграции в России (1861-1917 гг.) // Вопросы истории.- 1983.- N 3.- С.17-31.

(9)Енциклопедія Українознавства.- Париж - Нью-Йорк, 1962.- Т.IV.

(10)Король Н. Українське козацтво - родоначальник кінного війська Московії - Росії - Нью-Йорк, 1963; Полонська-Василенко Н. Історія України.- Київ, 1995.- Т.II; Субтельний О. Україна: історія.- Торонто, 1988.

(11)Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860-1890 гг.-Черкаassy, 1993.

(12)Білий Д.Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані.- Київ, 1994.

(13)ЦДІА України, ф.1958, оп.1, спр.441. ДАКК, ф.250, оп.2, спр.151.- Т.1, 167, 191, 193; ф.396, оп.1, спр.11328.

(14) ДАКК, ф.250, оп.2, спр.493, арк.15.

(15) ДАКК, ф.249, оп.1, спр.192, 1760, 1832; ф.250, оп.2, спр.201, 493, 877, 1413; ф.252, оп.1, спр.638, 774, 775, 824, 829, 1249, 1463, 2196, 2299, 2302, 2328; ф.345, оп.1, спр.1, 168; ф.670, оп.1, спр.21.

(16)ЦДІА України, ф.442, оп.39, спр.460. ДАКК, ф.350, оп.1, спр.3. Ведомость о русской колонизации Закубанского края на Западном Кавказе // Кубанские областные ведомости.- 1894.- N 25, 27. Архіви ЗАГСу м.Кримська і Кримського району Краснодарського краю // Метричні книги церков станиць: Кримської, Неберджаєвської, Нижньо-Баканської за 1863-1917 рр.

(17)Македонов Л.В. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г.- Екатеринбург, 1906.- С.518-538. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.- Т.65. Кубанская область.- СПб., 1905.

Основні результати дослідження викладено у таких наукових працях:

1. Як проходило переселення українців на Кубань // Історія України в запитаннях та відповідях. Товариство "Знання".- Вип.3.- 1991.- С.33-34.

2. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина.- Київ, 1993.- С.114-119.

3. Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX - початок XX ст.).- Київ, 1997.- 29 с.

4. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. // Історія України, 1997.- № 17.- С.6-7.

5. Переселення українських козаків на Кубань в 1792-1864 рр. // Тези міжнародної наукової конференції "Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина".- Київ, 1991.- Вип.ІІІ.- С.159-162.

6. Заселення українцями Кубані (1792-1917 рр.). // Тези наукової конференції "Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму".- Запоріжжя.- 1991.- С.101- 102.

7. "Доки буде Україна..." // Гарт, 1994.- N 2, 4.

Аннотація

Петренко Е.Д. ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КАЗАКОВ И КРЕСТЬЯН УКРАИНЫ НА КУБАНЬ (1792-1917 годы)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1997.

Диссертацией является рукопись. В работе анализируется комплекс проблем, связанных с переселением украинских казаков и крестьян на Кубань (1792-1917 гг.), освещаются причины, основные этапы, специфика и особенности переселенческого движения.

Установлено, что на протяжении 1792-1917 гг. украинцы составляли наибольшую этническую общность и внесли решающий вклад в освоение и экономическое развитие Кубани.

138105

Annotation

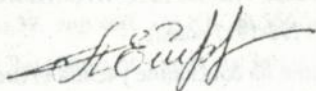
Petrenko E.D. THE MIGRATION OF COSSACKS AND PEASANTS OF UKRAINE TO THE KUBAN AREA (1792-1917)

The dissertation is for the degree of History Candidate on the speciality 07.00.01 - The History of Ukraine. The Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences, Kyiv, 1997.

The dissertation is presented in the form of the manuscript. It gives the analysis of the complex of problems dealing with the migration of Ukrainian Cossacks and peasants to the Kuban Area (1792-1917), and the elucidation of the reasons, main Stages, specifics and peculiarities of the migration movement.

It is established that during 1792-1917 the Ukrainians formed the largest ethnical community and made a decisive contribution into the opening up of the Kuban Area and its economic development.

Ключові слова: переселення, українські козаки і селяни, Україна, Чорноморія, Кубань, інородні.

АВ 37.939

Підписано до друку 20.05.99 (Формат 60x84 1/16)
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 284 1997р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4